

Türkiye’de Sekülerleşme Süreçleri ve Devletin Kimlik Politikaları

Secularization Processes in Turkey and Identity Policies of the State

İsmail Demirezen, *Türkiye’de Kimlik Politikaları, Modernleşme ve Sekülerleşme*. Bursa: Emin Yayınları, 1. Baskı, 2020, 144 s. ISBN: 978-605-7863-39-3

Feyza Nur Kaleci¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Feyza Nur Kaleci (Araştırma Görevlisi),
İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve
Din Bilimleri Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: feyzakaleci@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5884-4968

Makale Geliş: 01.12.2021
Kabul/Accepted: 14.03.2022

Atıf/Citation: Kaleci, Feyza Nur. Türkiye’de
Sekülerleşme Süreçleri ve Devletin Kimlik
Politikaları. [İsmail Demirezen’in “Türkiye’de
Kimlik Politikaları, Modernleşme ve Sekülerleşme”
adlı eserinin değerlendirmesi]. *İslam Tetkikleri
Dergisi-Journal of Islamic Review* 12/1, (Mart 2022):
543-550.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2022.1031271>

Anahtar Kelimeler: Sekülerleşme, Devlet, Kimlik Politikaları
Keywords: Secularization, State, Identity Policies

Sekülerleşme kuramları, modern toplumlarda dinin konumu ve rolünü Batı Avrupa’da ve Amerika’da yaşanan dini tecrübeyi temel alarak açıklamakta ve teorileştirmektedir. Bu kuramlar, Batı Avrupa’da ve Amerika’da ortaya çıkan dini durum üzerine inşa edilen kuramlardır; Batı dışı toplumların sekülerleşme süreçlerinde etkili olan farklı kültürel, siyasi ve ekonomik faktörleri

dikkate almamaktadır. Batı dışı toplumlarda modernleşmenin dinamikleri farklı olduğu gibi sekülerleşmenin dinamikleri de farklıdır. İsmail Demirezen, *Türkiye’de Kimlik Politikaları, Modernleşme ve Sekülerleşme* adlı çalışmasında sekülerleşme kuramlarının, Batı dışı toplumların sekülerleşme süreçlerini ve dindarlık yönelimlerini ele alırken yeteri kadar değerlendirmedikleri önemli bir dinamiğe dikkat çekmektedir: “devletin kimlik politikaları.” Demirezen’e göre Batı dışı toplumlarda, özelde Türkiye’de dini yönelimleri çözümlerken sekülerleşme kuramlarında olduğu gibi sadece toplumsal dinamiklerin ele alınması ve devletin kimlik politikalarının yeteri kadar değerlendirilmemesi, bu toplumlarda sekülerleşme süreçlerinin anlaşılmasında eksiklik arz etmektedir (s. 12). Demirezen, çalışmasında sekülerleşme kuramlarındaki bu eksiklikten yola çıkmakta; devletin kimlik politikalarının sekülerleşme süreçleri ve dindarlık yönelimleri üzerindeki etkilerini Türkiye özelinde hem kuramsal hem ampirik açıdan ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmanın merkezi argümanı, Batı dışı toplumlarda, özelde Türkiye’de devletin kimlik politikalarının tam bir belirlenimciliği olmamakla birlikte sosyalleşme etkenleri aracılığıyla toplumun dini yönelimlerine olumlu ya da olumsuz etki edebildiğidir. Çalışmada ele alınan temel tartışma konuları, bu merkezi argüman üzerinden birbirleriyle ilişkilendirilmektedir. Çalışmada temel olarak sosyalleşme süreçlerine gömülü devlet inşacılığı kuramı çerçevesinde Türkiye’de devletin kimlik inşa politikaları ve bu politikaların dini canlılığa etkileri ele alınmaktadır. Devletin kimlik inşa politikalarının dini canlılığa etki etme mekanizmaları çözümlenmeye çalışılmakta; bu çözümlenmelerde politik, tarihsel ve ampirik incelemeler yapılmaktadır. Türkiye’nin son yüzyıldaki kimlik politikaları incelenerek dini canlılık ile devletin kimlik inşa politikaları arasında nasıl bir bağlantı olduğu tartışılmaktadır.

Türkiye’de Kimlik Politikaları, Modernleşme ve Sekülerleşme, “Sekülerleşme Kuramları ve Siyaset”, “Sosyalleşme Süreçlerine Gömülü Devlet İnşacılığı”, “Türkiye’de Devletin Kimlik Politikaları (1876-2013)”, “Dindarlık Yönelimleri ve Kimlik Politikaları”, “Küreselleşme, Tüketim Toplumu ve Ulus Devlet Politikaları” olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Demirezen, çalışmasının birinci bölümünde temelde, günümüz sekülerleşme kuramlarının Türkiye’de sekülerleşme olgusunu açıklamakta yetersiz kaldıkları argümanı üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda öncelikle sekülerleşme tartışmalarına kuramsal ve tarihsel bir zemin oluşturmaktadır. Karl Marx, Emile Durkheim ve Max Weber’in modern toplumlarda dinin konumu ve rolü hakkındaki görüşlerini ele almakta; sosyolojinin kurucularının modern toplumlarda sekülerleşme olgusuna yönelik yaklaşımlarına dair bir çerçeve çizmektedir.

Demirezen, çalışmasının birinci bölümünün ikinci başlığında günümüz sekülerleşme kuramlarını, “klasik sekülerleşme kuramları”, “de-sekülerleşme kuramları” ve “neo-sekülerleşme kuramları” olmak üzere üç başlık altında kategorize ederek incelemekte; söz konusu kuramların temel iddialarını ortaya koyarak bu kuramların Türkiye’de sekülerleşme olgusunu açıklamakta neden yetersiz kaldıklarına yönelik çözümlenmelerde bulunmaktadır. Demirezen’e göre klasik sekülerleşme kuramları temel olarak modernleşme ile birlikte sekülerleşmenin ortaya çıkacağını; rasyonelleşme, şehirleşme ve ekonomik gelişme ile birlikte dini değer, inanç ve pratiklerde

bir gerileme olacağını; Batı Avrupa dışı toplumların da modern Avrupa tecrübesini yaşayarak sekülerleşeceğini iddia etmektedir. Rasyonel seçim kuramı temel olarak dini monopolinin ve devletin din kurumuna müdahalesinin olmadığı Amerika Birleşik Devletleri gibi toplumlarda dinin toplum üzerindeki etkisinin azalmayıp aksine daha da arttığını iddia etmektedir. Neo-sekülerleşme kuramları ise klasik sekülerleşme kuramları gibi tek çizgisel ve zorunlu bir sekülerleşme öngörmemekte, sekülerleşmenin modern toplumlarda dinin otorite gücünün azalması gibi bazı noktalarda gerçekleştiğini iddia etmektedir (s. 35-45). Demirezen, neo-sekülerleşme kuramcılarında Mark Chaves, Charles Taylor, Pippa Norris ve Ronald Inglehart'ın kuramlarına ayrı bir parantez açmakta, özellikle Norris ve Inglehart'ın varoluşsal güvenlik kuramının, klasik sekülerleşme kuramcılarının iddia ettiği “Ekonomik gelişme, sekülerleşmeye sebebiyet verir.” argümanını daha az determinist bir şekilde ortaya koyduğuna dikkat çekmektedir (s. 45). Demirezen'e göre Batı Avrupa dışı bir toplum olan ve modernleşmeyi devlet aracılığıyla tecrübe eden Türkiye, ampirik çerçevede klasik sekülerleşme kuramlarının temel iddialarına uymamaktadır. Özellikle 1980'lerden sonra daha hızlı rasyonelleşen, şehirleşen ve ekonomik olarak gelişen Türkiye'de dini değer, inanç ve pratiklerde bir gerileme görülmediği gibi tersi istikamette bir yükseliş görülmektedir (s. 37). Rasyonel seçim kuramı da Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla devlet monopolisinin bulunduğu Türkiye'de dini canlılığı açıklamakta yetersiz kalmaktadır (s. 40). Demirezen, Batı dışı toplumlarda, özelde Türkiye'de devletin kimlik politikalarının sekülerleşme ve dindarlaştırma süreçleri üzerinde etkili olduğunu iddia etmekte; günümüz sekülerleşme kuramlarının Batı dışı toplumlarda, özelde Türkiye'de sekülerleşme olgusunu açıklamakta yetersiz kalmalarının temel nedenini bu argümana bağlamaktadır. Demirezen'e göre günümüz sekülerleşme kuramları, Batı dışı toplumların sekülerleşme süreçleri üzerinde etkili bir faktör olan devletin rolünü görmezden gelmektedir. Klasik sekülerleşme kuramlarında devlet, sekülerleşme süreçlerinde önemli bir rol oynamamakta; sekülerleşme rasyonelleşme, şehirleşme ve ekonomik gelişme sonucu ortaya çıkmaktadır. Rasyonel seçim kuramında sekülerleşme süreçlerinde devletin rolüne yer verilmeyle birlikte devlet, ikincil konumdadır ve bir dış etken olarak kabul edilmektedir. Neo-sekülerleşme kuramlarında ise klasik sekülerleşme kuramlarının determinist ve indirgemeci yönleri ele alınmış olsa da devletin Batı dışı toplumların dindarlık yönelimleri üzerindeki etkisi görmezden gelinmektedir (s. 45). Demirezen, bu bakımdan devletin kimlik politikalarını tarihsel bir düzlemde ele alan yeni alternatif bir yaklaşıma ihtiyaç duyulduğunu belirtmekte; sosyalleşme süreçlerine gömülü devlet inşacılığı kuramının Türkiye'deki dini canlılığı açıklamak için yetkin bir yaklaşım olacağını iddia etmektedir.

Demirezen, çalışmasının ikinci bölümünde temelde, devletin kimlik politikalarının toplumun dini yönelimlerine olumlu ya da olumsuz etki edebildiği argümanı üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda öncelikle söz konusu argümanı için kuramsal bir zemin oluşturmak amacıyla devlet kuramlarına yönelik bir çerçeve sunmaktadır. Devlet kuramlarını, “toplum merkezli yaklaşımlar” ve “devlet merkezli yaklaşımlar” olmak üzere iki başlık altında kategorize ederek incelemekte;

toplum merkezli yaklaşımların Türkiye’nin kimlik politikalarını açıklamakta yetersiz kaldıklarını vurgulamaktadır. Jeff Goodwin’in *No Other Way Out: States and Revolutionary Movements, 1945-1991* adlı eserinde ön plana çıkardığı devlet inşacılığı yaklaşımından hareket ederek Türkiye’de dini canlılığı anlayabilmek ve açıklayabilmek amacıyla devlet merkezli bir yaklaşım benimsemekte; merkezi argümanını devletin özerkliği düşüncesine dayalı olarak inşa etmektedir.

Demirezen, çalışmasının ikinci bölümünün ikinci başlığında sosyalleşme süreçlerine gömülü devlet inşacılığı kuramını, marksist ve liberal kuramlarla karşılaştırarak incelemekte; ardından kuramın temel iddialarını Türkiye özelinde çözümlenmeye çalışmaktadır. Bu çözümlenmede Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin egemen sınıftan, sivil toplumdan ve diğer devletlerden göreceli bir özerkliğe sahip olduğu, bu görece özerklik sayesinde kendi politikalarına ve çıkarlarına göre kimlik politikaları uygulayabildiği, söz konusu kimlik politikalarının da toplumun dini yönelimlerine olumlu ya da olumsuz etki edebildiği sonucuna ulaşmaktadır (s. 56-57). Demirezen, ayrıca devlet yetkililerinin bağımsız kimlik politikaları geliştirebilmeleri için bir ideoloji etrafında birleşmeleri gerektiğini vurgulamakta, Türkiye’de devlet elitlerinin Kurtuluş Savaşı’ndan sonra seküler bir ulus devlet kurmak amacıyla birleşerek bağımsız kimlik politikaları geliştirebildiklerine dikkat çekmektedir (s. 57). Demirezen, bölümün sonunda devletin kimlik politikalarının, özellikle dini sosyalleşme etkenleri aracılığıyla, toplumun dini yönelimlerine olumlu ya da olumsuz etki edebildiğini vurgulamakta; bu bakımdan dini sosyalleşme etkenleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Dini sosyalleşme etkenlerini, “doğal dini sosyalleşme etkenleri” ve “sırf dini sosyalleşme etkenleri” olmak üzere iki başlık altında incelemekte; özellikle doğal dini sosyalleşme etkenlerinden eğitim ve kitle iletişim araçlarını devletin ideolojik araçları olarak ön plana çıkarmaktadır. Demirezen’e göre devlet inşacılığının bir aracı olarak eğitim ve kitle iletişim araçları, devlete hâkim ideoloji çerçevesinde şekillenmekte ve toplumun dini yönelimlerine olumlu ya da olumsuz etki edebilmektedir (s. 62-63).

Demirezen, çalışmasının üçüncü bölümünde geç dönem Osmanlı Devleti’nin kimlik politikalarından başlayarak 2000’li yıllara kadar geçen dönemde Türkiye’de devletin kimlik politikalarını ele almaktadır. Bölümde öncelikle geç dönem Osmanlı Devleti’nin kimlik politikalarını incelemekte; Türkiye’de sekülerleşme ve dindarlaşma sürecini anlayabilmek için özellikle geç dönem Osmanlı Devleti’nin İslami kimlik inşa politikalarını anlamak gerektiğine dikkat çekmektedir. Geç dönem Osmanlı Devleti’nde İslami kimliğin inşasında etkili olan faktörleri çözümlen Demirezen, bu çözümlenmede ikisi Osmanlı Devleti’nin politikası biri ise tarihsel şartlar olmak üzere üç faktör üzerine yoğunlaşmaktadır. Demirezen’e göre Osmanlı Devleti’nde millet sisteminin doğal bir sonucu olarak insanların dini mensubiyetlerine göre Müslüman ve gayrimüslim olarak kategorileştirilmesi, II. Abdülhamid döneminde uygulanan İslamcılık siyaseti ve Müslüman ile Türk kelimesinin eş anlamlı olarak kullanıldığı Balkanlardan Osmanlı topraklarına büyük göçlerin gerçekleşmesi, Türkler arasında İslami kimliğin oluşmasında rol oynayan temel faktörlerdir (s. 71).

Demirezen, çalışmasının üçüncü bölümünün ikinci başlığında Türkiye’de devlet elitlerinin 1923’ten 1980’li yıllara kadar modern seküler bir devlet ve toplum inşası için dini sosyalleşme

etkenleri aracılığıyla radikal bir şekilde gerçekleştirdikleri kimlik politikalarını incelemektedir. Demirezen, bu kimlik politikalarının halktan gelen popüler bir baskı sonucunda değil; yeni bir devlet ve toplum inşa etmek isteyen bürokratik bir elit tarafından gerçekleştirilen politikalar olduğunu vurgulamakta; Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin hem egemen sınıftan hem de halktan görece özerk olduğuna işaret etmektedir (s. 72-73). Demirezen, böylece sosyalleşme süreçlerine gömülü devlet inşacılığı kuramının temel iddialarından devletin özerkliği düşüncesini Türkiye özelinde tekrar test etmiş olmaktadır. Devlet inşacılığının bir aracı olarak eğitim ve medyanın devletin seküler kimlik inşa politikaları çerçevesinde nasıl şekillendiğini ele alan Demirezen, özellikle 1950'li yıllara kadar eğitim ve medya aracılığıyla gerçekleştirilen seküler kimlik politikalarının seküler bir kamusal alan inşa edebildiğini ancak halkın gündelik hayatına aynı hızla nüfus edemediğini vurgulamaktadır. Demirezen'e göre devletin seküler kimlik politikaları, halkın dini kimliklerinin politize olmasına ve gizli bir dini söylemin oluşmasına katkı sağlamıştır. 1980 sonrası ekonomik, politik ve toplumsal liberalleşme ile birlikte politize olmuş dini kimlikler ve gizli dini söylem açığa çıkmaya başlamıştır (s. 73).

Demirezen, çalışmasının üçüncü bölümünün üçüncü başlığında devletin 1980-2013 yılları arası dönemde Türk İslam kimliği inşasına yönelik politikalarını incelemekte; bu incelemede devlet inşacılığının bir aracı olarak ekonomi, eğitim ve medya üzerine yoğunlaşmaktadır. Demirezen'e göre 1980'lerde devletin, İslami olarak helal kabul edilen ve kâr payı hesabına göre hizmet veren finans kurumlarının açılmasına izin vermesi, 1982 Anayasası ile birlikte din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin mecburi hale getirilmesi, imam hatip okullarının sayısının artması ve dini yayın organlarının kurulması, devletin 1980 sonrası Türk İslam sentezi çerçevesinde kimlik inşa politikalarının bir yansıması olarak değerlendirilmektedir (s. 82-85). Türkiye'de Türk İslam sentezi ve liberal ekonomik dönüşümler ile birlikte bir taraftan dini sosyalleşmenin önü açılmış; diğer taraftan politize olan dini kimlikler ve gizli dini söylem, kamusal alanda görünürlük kazanarak dini canlılığa katkı sağlamıştır (s. 80). Demirezen, bu bakımdan devletin Türk İslam kimliği inşasına yönelik politikaları ile birlikte, özellikle 1990'lı yıllardan sonra toplumun dindarlık yönelimlerinde bir artış gözlemlenebileceğini iddia etmekte; bu iddiasını çalışmasının bir sonraki bölümünde ampirik olarak test etmektedir.

Demirezen, çalışmasının dördüncü bölümünün ilk başlığında Dünya Değerler Araştırması'nın ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı dalga verilerini kullanarak 1990'dan 2013 yılına kadar geçen zaman diliminde Türkiye'deki dindarlık ve sekülerleşme yönelimlerini incelemektedir. Dünya Değerler Araştırması'nın dindarlık ve sekülerleşme yönelimlerini ölçmek amacıyla sorduğu soruları "dini inançlar", "dini pratikler" ve "dini değerler" olmak üzere üç kategoriye ayırarak incelemekte; Dünya Değerler Araştırması'na ek olarak Türkiye'de umre ziyaret oranlarını ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 2013 yılında gerçekleştirilen Türkiye'de Dini Hayat Araştırması verilerini çözümlenmektedir. Türkiye'de Dini Hayat Araştırması'nın verilerini, Dünya Değerler Araştırması'nın 2012 yılındaki verilerinin geçerliliğini test etmek amacıyla kullanmaktadır. Dünya Değerler Araştırması'ndaki verilere göre Türkiye'de 1990-

2013 yılları arasında dini inançlar, pratikler ve değerlerde bir yükselme olduğu görülmekte; söz konusu veriler, Türkiye’de Dini Hayat Araştırması verileri ile örtüşmektedir (s. 88-97). Demirezen’e göre bu veriler, Türkiye’de 1990-2013 yılları arasında dini canlılıkta bir artış olduğunu göstermekte; toplumda bir dindarlaşmadan söz edilmesine imkân vermektedir (s. 97). Demirezen’in Dünya Değerler Araştırması verileri ile Türkiye’de Dini Hayat Araştırması verilerini titizlikle çözümlenmeye çalışması özellikle vurgulanmalıdır. Türkiye’de Dini Hayat Araştırması’ndaki dini inançlar, pratikler ve değerler ile ilgili bazı sorular, Dünya Değerler Araştırması’ndaki sorulardan farklı konuları ölçtüğü için Demirezen, bu verilere yönelik tam bir karşılaştırma yapılamayacağını belirtmekte; Dünya Değerler Araştırması’ndaki bazı sorular, incelenen yılların tamamında sorulmadığı için bu sorulara yönelik verileri tarihsel çözümlenmesine dâhil etmemektedir. Bununla birlikte Demirezen, her iki araştırmanın verilerindeki farklı göstergeleri çözümlenmekte, bu verilerin her birinin Türkiye’deki dini canlılığı göstermesi açısından önemine dikkat çekmektedir. Demirezen, Türkiye’de dindarlık yönelimlerini daha iyi anlayabilmek amacıyla Hanefi mezhebine göre müekked sünnet olduğu ve Türkiye nüfusunun çoğunluğunun Hanefi mezhebine bağlı olduğu gerekçesiyle umre ziyaret oranlarını da incelemektedir. Demirezen’e göre son 23 yılda Türkiye’de umre ziyaretinde bulunanların sayısının yaklaşık on dört kattan daha fazla artması, Türkiye’nin ekonomik gelişimi ile bağlantılı olmakla birlikte toplumda bir dindarlaşma yöneliminin olduğunu açık bir şekilde göstermektedir (s. 98-99).

Demirezen, çalışmasının dördüncü bölümünün ikinci başlığında Türkiye toplumunun neden 1990’lardan sonra açık bir şekilde dindarlaşma eğilimi gösterdiğini sorgulamakta ve klasik sekülerleşme kuramlarının temel iddialarını Türkiye özelinde ampirik olarak test etmektedir. Klasik sekülerleşme kuramcılarının sekülerleşmenin temel dinamikleri olarak ön plana çıkardıkları ekonomik gelişme, rasyonelleşme ve şehirleşmeyi Türkiye özelinde incelemekte; kişi başı gayri millî hasıladaki artışı ekonomik gelişmenin, okuma yazma oranındaki artışı rasyonelleşmenin, köyden kente göçü şehirleşmenin en önemli göstergeleri olarak değerlendirmektedir (s. 100). Klasik sekülerleşme kuramcılarının “Ekonomik gelişme, sekülerleşmeye sebebiyet verir.” iddiasını Dünya Değerler Araştırması’nın verileri ile Türkiye’nin insani gelişme endeksini karşılaştırarak test etmekte; Türkiye’de 1990-2013 yılları arasında ekonomik gelişme ile sekülerleşme yönelimleri arasında pozitif bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşmaktadır (s. 101-102). Demirezen, ardından TÜİK verilerinden hareketle Türkiye’de okuma yazma oranlarını incelemekte; 1927-2012 yılları arasında okuma yazma bilmeyenlerin oranının hızlı bir şekilde gerilediğini belirtmektedir (s. 103). Demirezen, son olarak Türkiye’de 1990-2013 yılları arasında şehirleşmenin artıp artmadığını incelemekte; Türkiye’nin 1990’dan itibaren hızlı bir şekilde şehirleştiği ve Türkiye’de şehirleşme ile sekülerleşme arasında güçlü bir bağlantının olmadığı sonucuna ulaşmaktadır (s. 105). Sonuç olarak Türkiye’de 1990-2013 yılları arasında klasik sekülerleşme kuramlarının temel iddialarının aksine dini canlılıkta artış gözlenmekte; Demirezen, klasik sekülerleşme kuramlarının Türkiye’de sekülerleşme olgusunu açıklamakta yetersiz kaldığı argümanını ampirik olarak test etmiş olmaktadır.

Demirezen, çalışmasının dördüncü bölümünün üçüncü başlığında rasyonel seçim kuramının temel iddialarını test etmektedir. Rasyonel seçim kuramına göre Türkiye’de 1990-2013 yılları arası dönemde dini canlılığın artması, dinin devlet tarafından daha az regüle edildiği anlamına gelmektedir. Demirezen, bu bağlamda Türkiye’de söz konusu dönemde dinin devlet tarafından daha az regüle edilip edilmediğini sorgulamaktadır. Demirezen’e göre 1982 Anayasası’nın 24. maddesi ile birlikte din eğitiminin devlet tarafından verilmeye başlanması ve anayasanın 136. maddesi ile birlikte Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kurulması, Türkiye’de dini piyasanın devlet tarafından regüle edildiğini göstermektedir. Dini canlılığın artış gösterdiği 1990-2013 yılları arası dönemde devletin dini regülasyonunda herhangi bir değişiklik olmaması, Türkiye örneğinde dini regülasyon ile dini canlılık arasında önemli bir ilişki bulunmadığını göstermektedir (s. 108-110).

Demirezen, çalışmasının dördüncü bölümünün dördüncü başlığında devletin kimlik politikalarının dini canlılık üzerindeki etkisinin, sosyalleşme üzerindeki denetimi ve etkisi ile ilişkisine dikkat çekmektedir. Demirezen’e göre Türkiye’de devletin Türk İslam kimliği inşasına yönelik politikaları, özellikle 1990’lı yıllardan sonra dini sosyalleşme ortamlarının artışına ve çeşitlenmesine katkı sağlamış; dini sosyalleşme ortamlarının artışı ve çeşitliliği de toplumun dindarlık yönelimlerdeki artışta önemli bir rol oynamıştır (s. 110). Demirezen, bölümün sonunda 2000’lerden sonra küreselleşme bağlamında Türkiye toplumunun tüketim toplumu haline gelmesi ve medyanın küresel bir araç olarak önem kazanması ile birlikte devletin sosyalleşme üzerindeki denetimi ve etkisinin sınırlandığını vurgulamaktadır. Çalışmasının bir sonraki bölümünde devlet merkezli yaklaşımın küreselleşme ile birlikte zayıfladığını vurgulamak amacıyla ulus devletleri sınırlayan söz konusu süreci incelemektedir.

Demirezen, çalışmasının beşinci bölümünün ilk başlığında küreselleşme ile modernite ilişkisini ele almakta; küreselleşmenin moderniteden farklı bir olgu olup olmadığını sorgulamaktadır. Demirezen, modernite ile küreselleşme arasında zorunlu bir ilişki bulunduğunu kabul etmekle birlikte küreselleşmeyi Giddens kadar modernitenin bir devamı olarak kabul etme hususunda tereddütlerinin olduğunu ifade etmektedir (s. 115-116). Michael Hardt ve Antonio Negri’nin *Empire* adlı eserde küreselleşme sonucu ortaya çıkan yeni durumun postmodern bir durum olduğu argümanından hareketle küreselleşme ile postmodernite arasındaki ilişkiye vurgu yapmaktadır. Demirezen’e göre küreselleşmenin de postmodernitenin de farklılıkları ön plana çıkartması, aralarında organik bir benzerlik olduğunu göstermektedir (s. 116).

Demirezen, çalışmasının beşinci bölümünün ikinci başlığında küreselleşme ile ulus devlet ilişkisini ele almakta; küreselleşmenin ulus devletlerin kimlik politikalarını nasıl ve hangi yönde etkilediğini sorgulamaktadır. İnternetin ve küresel medyanın yaygınlaşması ile birlikte ulus devletlerin bilgiyi kontrol etmedeki ve sosyalleşmeyi yönlendirmedeki gücünün azaldığını; bu durumun ulus devletlerin kimlik politikalarını olumsuz yönde etkilediğini vurgulamaktadır. Demirezen’e göre ulus devletlerin kimlik oluşturma üzerindeki etkisi ve gücünün zayıflaması, dindarlaşma ve sekülerleşme süreçleri üzerindeki etkilerini de sınırlamakta ve ulus aşırı aidiyetleri ortaya çıkarmaktadır (s. 117-118).

Demirezen, çalışmasının beşinci bölümünün üçüncü başlığında küreselleşme ile kültürel emperyalizm ilişkisini ele almakta; kültürel emperyalizmin sosyal medya boyutunu ön plana çıkarmaktadır. Demirezen’e göre küreselleşen sosyalleşme mecraları, kültürel emperyalizmi beraberinde getirmekte; kültürel emperyalizm de Batı hayat tarzının, tüketim alışkanlıklarının ve kültürel ürünlerinin seküler bir şekilde diğer ülkelerde yaygınlaşmasına neden olmaktadır (s. 122-123).

Demirezen, çalışmasının beşinci bölümünün son başlığında ise küreselleşme ile tüketim toplumu ilişkisini ele almaktadır. Tüketim toplumlarında görülen temel dinamiklerin Türkiye toplumunda nasıl ortaya çıktığını çözümlenmekte; bu çözümlenmede kültürün metalaşması, metaların kültürlenmesi ve ihtiyaçların oluşturulması konuları üzerine yoğunlaşmaktadır. Bölümün sonunda küreselleşme ile birlikte ulus devletlerin kontrolünden çıkan kültür endüstrisinin küresel kapitalizmin istekleri doğrultusunda sosyalleşme etkenlerine dönüştüğüne dikkat çekmektedir. Demirezen’e göre kültür endüstrisinin sosyalleşme etkenlerine dönüşmesi, ulus devletlerin kimlik politikaları oluşturma ve vatandaşlarına ulaştırma gücünü giderek zayıflatmaktadır. Bu bakımdan Türkiye’de devletin 2010’lu yıllardan sonra kimlik politikaları çerçevesinde ortaya koyduğu yaklaşımların toplum üzerinde eskisi kadar etkili olmadığı söylenebilir (s. 127).

Sonuç olarak çalışmanın, ortaya koyduğu merkezi argüman çerçevesinde amacına ulaştığı görülmektedir. Çalışma, bir bütünlük içinde sekülerleşme dinamiklerini anlamaya çalışması, temel tartışma konularına yönelik teorik ve ampirik açıdan kapsamlı bir içerik sunması, sekülerleşme kuramlarını eleştirel bir bakış açısıyla çözümlenmeye çalışması, dilinin sade ve akıcı olması bakımından önem arz etmektedir. Çalışmanın ayırt edici yönü ise Jeff Goodwin’in devlet inşacılığı kuramından esinlenerek sosyalleşme süreçlerine gömülü devlet inşacılığı kuramını geliştirmesi ve sekülerleşme kuramlarının siyasileşmesine katkıda bulunmasıdır. Demirezen’in, çalışmasını hem bir analiz biçimine hem bir teoriye dayandırması, sekülerleşme kuramlarında eksik nokta olan devletin kimlik politikalarının etkisini sekülerleşme kuramlarına eklemesi, literatüre yeni bir teorik yaklaşım kazandırması önemli bir çabanın göstergesidir. Bununla birlikte Demirezen, sekülerleşme kuramlarına yönelik eleştirileri ve geliştirdiği teorik yaklaşım ile Türkiye’de devletin 2010’lu yıllardan sonra ortaya koyduğu kimlik politikalarının toplumun dini yönelimleri üzerindeki etkilerini araştırarak disiplinlerarası çalışmalara yeni bir saha açmış bulunmaktadır.